"So'z ayladi insonni judo hayvondin..."

Бегона тилни миллий ўзликдан бегоналашиб, ўзликни бой бериб эмас, балки ўзликда собитлашиб, миллий менталликда тургунлашиб ўрганиш ақлнинг иши эканлигини унутмаслик лозим. Бунинг мутлақ бирламчи, фавқулодда мустаҳкам омили она тили туйғуси, она сўз сезгисининг соғломлиги ва балогатидир. Ана шундай соғломлик ва балогат ҳар қандай она тили илми ва таълимининг мунтазам мақсаду муддаоси бўлмоғи керак.

Низомиддин МАҲМУДОВ,
Ўзбекистон ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти директори,
филология фанлари доктори, профессор

«СЎЗ АЙЛАДИ ИНСОННИ ЖУДО ҲАЙВОНДИН...»

Қадим ўзбек тилининг қиёсий зангивлиги ва рангивлигини иддаосиз кўрсата билган, унинг адабийлик ўзанларидаги ҳаракати интизомига мунтазамлик ва мукаммаллик бахш этмоқдан ҳақли равишда ҳузурланган беназир сўз сеҳрчиси Алишер Навоийнинг *"Сўз айлади инсонни жудо ҳайвондин, Билки, ғуҳари шарифроқ йўқ ондин"* деган ҳикматида тил эҳтиёжи ва мавжудлигининг залвори ва зарурияти мутлақо бетакрор бир тарзда ўз тажассумини топган. Айни шу тил деган муҳташам ва мукаррар ўлчовга кўра ер юзидаги бутун махлуқот – яратиқ жонзотлар тамоман фарқли икки улкан синфга ажралади, бани башарнинг том тамалини тил ташкил қилади.

Шунинг учун ҳам неча минг йилларидирким, одам боласи ўзига мўътабар инсонлик рутбасини ато этган бу синоатнинг мағзини чақиш пайида минг битта кўчага кириб чиқади, излайди, изланади, аммо ҳали-ҳамон бу тилсимот бағридаги моҳият одам ақлига бўй бермайди. Энг қадимги даврлардан бошлаб дунёнинг турли пучмоқларида тил ва унга дахлдор ҳодисаларни турли даражаларда ўрганишга ҳаракат қилинган, аммо қаерларда нималардир илғанган, қаерларда нималардир инсон ақлига сиғмаган. Масалан, қадимги мисрликларнинг тил ҳақидаги тасаввурларини тадқиқ этган Н.С.Петровскийнинг қайд этишича, эрамиздан олдинги иккинчи минг йилликларнинг ўрталарида мисрликлар тушунчасига кўра, "тапирмоқ" маъносидаги нутқ феъли фақат уларнинг тилида мавжуд бўлган, ўзга мамлакатлардаги бошқа тил эгалари эса "тапирмаганлар", балки "ғўлдираганлар". Қадимги мисрликларнинг англашларича, бу уларнинг оғзида тилнинг нотўғри жойлашганлиги билан боғлиқ бўлган. Мисрликлар нутқни бевосита тил (орган) юзага келтиради деб ҳисоблаганлар ва бошқа бир тилни ўрганиш учун шунчаки оғиздаги тилнинг ҳолатини ўзгартириш, яъни аксинча ҳолатга келтириш кераклигига ишонганлар. Кўриниб турганидай, бу ғариб ва ғаройиб тасаввурот моҳиятидан бошқа нарса эмас.

4

«СЎЗ АЙЛАДИ ИНСОННИ ЖУДО ҲАЙВОНДИН...»

Давоми, бошланиши 1-саҳифада.

Аммо, таъкидлаш лозимки, тилшунослик тарихида тилни турли томонлардан ўрганиш мақсади билан шаклланган ва янгилик жиҳатий хусусиятларни кўзга киритган психологизм, социологизм, натурализм, структурализм, эстетизм каби бир қанча оқимлар мавжуддир. Бу оқимлар вакиллари бевосита кўп жиҳатдан бўлган тилнинг муайян бир жиҳатига хос конуниятларни инкишоф қилишга интилганлар. Албатта, тилнинг мукаммал тадқиқи йўналишларни топиш борасидаги жиддий сай-ҳаракатлар ҳамон давом этмоқда, инсоният тараққиётининг мисли кўрилмаган қалб билан бу ҳаракатлар янада суръат ва кўлам касб этмоқда.

Ақлар тилшуносликларда, хусусан, ўзбек тилшунослигида ҳам янги вазн ва ўлчовда бўлган структурал тилшунослик тилни ўз ички конуниятлари асосида жамлаш айро холда ривожланган қолипа тарзида ўргади. Бу, табиийки, тилдай мураккаб ва серқирра ҳодисанинг моҳиятига киришга имкон бермади. Шунинг учун ҳам структурал тилшунослик, тадқиқотчилар қаҳи равишда тақдилгаларидек, АҚШ ва ғарб мамлакатларида ўтган асрнинг иккинчи ярми сўнгида инкирозга юз тутди ва ўз ўрнини антропоцентрик, яъни маркази инсон турадиган тилшуносликка бўшатиб берди. Сўнгги ўн йилликларда дунё тилшунослигида кузатилаётган кабн ўзбек тилшунослигида ҳам тилнинг моҳиятини тўғри ва холис ёритишга имконият яратадиган айни шу йўналишнинг устуворлашиб бораётгани бежизга кузонарли холдир.

Маълумки, ҳар қандай табиий тил миллий-менталг моҳиятга эга, агар шундай моҳиятдан мосуво бўлса, ундай тил табиий эмас, балки сунъий (масалан, эсперанто тили) тилдир. Ҳар қандай табиий тил фақат коммуникатив (алоқа) вазифасигагина эмас, балки миллий менталлик, этномаданий, этносоциологик, дунёни билиш (когнитив), ижодийлик (креатив), билимларни сақлаш (аккумулятив), баҳолаш (аксиологик), гўзаллик (эстетик), хиссий таъсир (эмотив) каби хилма-хил вазифаларни доимий тарзда инсоният олган холда дунёга келган, бу вазифалар инсоннинг миллий-руҳий ва ақлий-шуурий салоҳияти тирилигини таъминлаб турали. Шунинг учун ҳам тил миллат мавжудлигининг, миллат эса тил мавжудлигининг аниқ далилидир.

Бутун жаҳонй тилни билиш, у янгини тили бўладими, рус ёки япон тили бўлалиши, хитой ёхуд яна бошқа бир тил бўладими, барибир, бутун дунёда бир зарурият айланиб бўлган, бу зарурият англаб етилган. Аммо, айтиш керакки, ҳар бир тил ўзига хос тафаккур, ўзига хос маданият, дунёни ўзига хос кўриш тарзидир. Шунинг учун башарият тарихида ҳар бир халқ ўз тилини ана шундай кўриш ва ҳар қандай бегона тажрибалардан кўриш мақсадида она тилини таносил топтиришнинг пайдан бўлган. Америкалик олим Бенжамин Ли Уорфнинг қуйидаги гапларида ҳеч қачон эскирмайдиган чуқур ҳикмат ўз ифодасини топган: "Қалжакда бир тилда – у янгин тили бўладими, яъниС тили бўладими ёки рус тили бўладими – гапирадиган инсоннинг тасаввур қиладиганлар, шунга ишонадиганлар инсоният тафаккури тараққиётига улкан ҳисса қилтиришга қодир бўлган нарсани излаш деб билганлари учун катта адашадилар".

Таассуф билан айтиш керакки, кўпчилик, ҳатто айрим мутахассислар ҳам тилни шунчаки бир алоқа воситаси, ёрдамчи бир қурол сифатида бемалол жўн талқин қилишга мойилдирлар. Америкалик тилшунос Э.Сепир тил кўлагига мурожаат қилмасдан туриб, борлиқни тўлалигича англаш, идрок қилиш мумкин деб ҳисоблаш ёки тилни алоқа ва тафаккур музлмоларини ҳал қилишда ёрдамчи воснта сифатида талқин қилиш янглиш эканлигини, биз у ёки бу ҳодисаларни, аввало, тил категорияларига мувофик тарзда кўришимиз, эшитишимиз ва идрок қилишимизни, умуман, бу жараёнларда тилнинг ёрдамчи эмас, балки фаолиятда муҳим ўринни тақозолайди. Дуне тилшунослигида "Сепир – Уорф гипотезаси" номини олган назариянинг иккинчи қисмида "инсон тили бўлмаса, инсон ҳам ҳеч нарсани англай олмас" ва "барча одамлар" тушунчаларни айнан тенг эмасликлиги таъкидлаб, қуйидагича изоҳ беради: "Замонавий хитой ёки турк одамларининг Европа одамлари каби оламни таксифлаши уларнинг бутун ғарб тафаккур тизимини тўласича ўзларига олганлигини англатади, аммо бу тизимни уларнинг ўзлари мутлако мустакил тарзда, ўз кузатув постларидан туриб яратганлигини билдирмайди". Олимнинг: "Агар Наютон янглиш тилида эмас, балки, масалан, хопи (янди тилларидан бири) тилида гапирганда ҳам, унинг коинот ҳақидаги концепцияси бутунлай бошқача бўларди" каби-лидаги хулосасида мубоғалдан кўра ҳақиқат кўпрок эканлигига ишониш мумкин.

Тил ва тафаккурнинг ўзаро боғлиқлиги ҳақида фалар тарихида қалин даврлардан бери кўп гаплар айтилган. Аммо "тафаккурни улуг фалиқат" деб бегона ҳадисга конон файласуфи Гераклитдан бошланган "тафаккур ҳамма учун умумийдир", "фикрлаш ҳамма кишиларга хосдир" кабилдаги қоидаларда муайян нотугалликни бутун сезмаслик мумкин эмас. Тўғри, фикрлаш ҳамма кишиларга хос, аммо тафаккурнинг ҳамма учун, яъни ҳар қандай тил эгалари учун умумий бўлишини тўғри деб бўлмайди. Агар шундай бўлса, "миллий тафаккур" тушунчаси ўз моҳиятини таъслим йўқотади. Тил таносиб мустакил маъмуннинг ташки ифодаси эмас, америка тилшуноси М.Блэкинг обрали таъбири билан айтганда, тил ва маънун бутасидаги муносабатни ташкинининг танага муносабатига ўхшатиб бўлмайди, яъни тил тананинг либоси эмас.

Тил ва тафаккур, тил ва маданият, тил ва гапирувчи инсон ўртасидаги узвий, икки томонлама ва мустаҳкам алоқа, грамматика ва тафаккурнинг ўзаро уйғун муносабати бутун ҳам, айниқса, антропоцентрик таълимларда алоҳида эътиборй этилмоқда. Рус тили илмининг етакчи намояндаларидан бири Г.А.Золотовнинг қуйидаги гапларида ҳам айни ҳақиқат ўз ифодасини топган: "Грамматика илми – филологиянинг бир кисми, бу илм турли парадигмалар, қоидалар ва таҳлилар тўплами эмас, балки тил қурилишига, матнлар қурилишига, инсоннинг тафаккур қурилишига кириш учун калитдир". Ҳатто француз тилшуноси А.Соваго: "Бир тилни бошқаси билан алмаштириш халқнинг бутун тафаккурининг алмашинувига олиб келади", деган гапни айтганки, унда тил ва тафаккурнинг теран таносиби кесим бир тарда ифодаланган. Йирик рус филологи Г.В.Степанов шундай ёзади: "Айтиш мумкинки, онг оғзи бўлиб тил билан бакаатн тилининг, ҳуғилишда шакллангак халос ва одил тил сийсатининг тарихбига ҳам фавқулодда улкан эътибор берилмоқда, жиддий амалий ишлар олиб борилмоқда.

Шубасиз, тил ва таълим масалалари жамиятдаги энг ноозик муаммоларни биридир. Бутун бутун дунёда, хусусан, биомнг мамлакатларида ҳам корнжий тилларни ўрганишга бўлган эътибор мисли кўрилмаган даражада орттанлиги маълум. Бу мутлако табиий ҳол, чунки дунё тажрибасидан, турли мамлакатлар кўлга киритган жилий фаолият натижаларидан хабардор бўлмасдан туриб, тараққиётга суръат ва шиддат бахш этиш мушкул. Бу табиий ва зарурий жараёнларда корнжий тилларнинг ўрни кйёсиздир.

Аммо шуни ҳам унутмаслик зарурки, юрнздаги ютуқларнинг биротласини ҳам чиқитга чиқармасдан ўзлаштириш мақбул иш эмас. Араб тили ва маданиятини бир-бирндан ажралмас ходиса деб ҳисобланган араб олими Сати ал-Хусрий илгор мамлакатларнинг ютуқларини ўзлаштириш борасидаги дастлабнн ҳаракатларни қилганлардан бирн сифатида эътироф этган эди. Ўзбек тилшунослигида ҳам бу борада муайян ишлар қилинган. Аммо бу ишларнинг кўпчилиги ҳозирги кунда ўз аҳамиятини йўқотган, деб ҳисобланмоқда. Бу, албатта, тўғри эмас. Ўзбек тилшунослигида ҳозирги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган, ўз ечимини кутаётган муаммолар кўплаб учрайди. Бу, биринчи навбатда, ўзбек тилшунослигининг ўзига хос ривожланиш йўлидан бориши билан боғлиқ. Ўзбек тилшунослигининг ўзига хос ривожланиш йўлидан бориши деганда, биз, аввало, ўзбек тилшунослигининг ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларини ўрганишга қаратилганлигини назарда тутмоқдамиз. Ўзбек тилшунослигининг ўзига хос ривожланиш йўлидан бориши деганда, биз, аввало, ўзбек тилшунослигининг ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларини ўрганишга қаратилганлигини назарда тутмоқдамиз.

Ўзбек тилшунослигининг ўзига хос ривожланиш йўлидан бориши деганда, биз, аввало, ўзбек тилшунослигининг ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларини ўрганишга қаратилганлигини назарда тутмоқдамиз. Ўзбек тилшунослигининг ўзига хос ривожланиш йўлидан бориши деганда, биз, аввало, ўзбек тилшунослигининг ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларини ўрганишга қаратилганлигини назарда тутмоқдамиз.

Ўзбек тилшунослигининг ўзига хос ривожланиш йўлидан бориши деганда, биз, аввало, ўзбек тилшунослигининг ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларини ўрганишга қаратилганлигини назарда тутмоқдамиз. Ўзбек тилшунослигининг ўзига хос ривожланиш йўлидан бориши деганда, биз, аввало, ўзбек тилшунослигининг ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларини ўрганишга қаратилганлигини назарда тутмоқдамиз.